

MORS NEERLANDICA – Doodstijlen in Nederland

Bijeenkomst 15 mei 2024

De tweede bijeenkomst van het onderzoeks- en boekproject **MORS NEERLANDICA** vindt plaats op woensdag 15 mei 2024 in Utrecht. Hierbij het programma van de bijeenkomst met enkele bijlagen die we tijdens de middag zullen bespreken.

Wil je deelnemen aan de bijeenkomst, meld je dan uiterlijk 7 mei 2024 aan bij Martin Hoondert via email: m.j.m.hoondert@tilburguniversity.edu.

Datum: Woensdag 15 mei 2024

Tijd: 13.00u (inloop) / 13.30u (start programma) tot ca. 17.00u

Plaats: Utrecht Science Park (De Uithof), Serre in de Botanische Tuinen

Ingang via Budapestlaan 17, melden bij de balie van het Entréegebouw (alwaar ook het Tuincafé Botanica is gevestigd). Gelieve aan te geven te komen voor bijeenkomst Mors Neerlandica. Genodigden zijn welkom om de tuinen te bezoeken vanaf 10.00. De Serre is bereikbaar via de hoofdingang van de Kassen (zo'n vijf minuten wandelen vanaf ingang).

Voor route (openbaar vervoer, auto/parkeren enz.), zie deze [link](#).

In dit 'dossier' is het volgende opgenomen:

➤ Programma van de bijeenkomst	bladzijde 2
➤ Bijlage 1: mogelijke case studies	bladzijde 3
➤ Bijlage 2: opzet van een casus	bladzijde 11
➤ Bijlage 3: tijdspad	bladzijde 12
➤ Bijlage 4: tekst bij casus 'Corona revisited'	bladzijde 13

Programma

13.00	Inloop
13.30 – 13.40	Welkom, stand van zaken project MORS NEERLANDICA
13.40 – 14.00	Casus 1: Ecologische rouw <i>Yvon van der Pijl (UU) & Gienke Deuten (Gouden Haas)</i>
14.00 – 14.20	Casus 2: Corona revisited <i>Paul Post (TiU) & Maria van der Heyden (fotograaf)</i>
14.20 – 14.30	Vragen en discussie
14.30	Pauze Tijdens de pauze is er de mogelijkheid de lijst met cases aan te vullen
15.00 – 15.20	Casus 3: De begraafplaats van de toekomst <i>Martin Hoondert (TiU) & Nicoline Zemerling (Begraafplaats Rhijnhof)</i>
15.20 – 15.40	Casus 4: Doorleven na zelfdoding: nieuwe rouw-initiatieven <i>Yvon van der Pijl (UU) & Michael Milo (verbinder en muzikant)</i>
15.40 – 16.00	Vragen en discussie
16.00 – 16.30	Plenair gesprek over opzet van het MORS NEERLANDICA project Vervolgstappen
16.30	Afronding, borrel

Bijlage 1

Proeve van in beeld komende cases voor het MORS NEERLANDICA project (versie maart 2024)

- Casus als “vindplaats” of illustratie van doodstijl/-stijlen.
- Casus moet herkenning bij lezer oproepen (casus illustreert één stijl, maar er kunnen casussen zijn waarin meerdere stijlen zichtbaar worden).
- Presentatie concrete casus: samen met/door persoon (uit de praktijk) die direct betrokken is of indirect door beschrijving/bespreking van bepaald fenomeen (observatie).
- Comparatief & differentiatie als leidraad > wat zijn de onderscheidende elementen
- A = Sterven; B = Uitvaart; C = Rouw en herdenken (een casus kan meerdere fasen behelzen)

A. LEVENSEINDE, STERVEN

A Voltooid leven

Motieven, wensen, angsten

Schets politieke bewustwording/lobby, etc. > contact D66 (initiatiefwetsvoorstel)

A/B Emerging rituals

Rituele vormgeving in hospices

Concreet: presenteer van binnenuit wat er aan concrete rituele praktijken of praktijken met een rituele dimensie is in een concreet hospice

A/B Emerging rituals

Rituele praktijken bij euthanasie (zie project RU)

Concreet: hoe komt de vraag op naar ritualisering? Welke vormen nu? Hoe ontwikkelen zich die?

A Sterven “een ander verhaal”

Aandacht voor stervensbegeleiding (en ritualisering van sterven), hospicezorg, etc.

A Levenseindezorg & mantelzorgers met migratieachtergrond

Taboe op verpleeghuizen, palliatieve zorg, etc.

A Levenseinde & dementie (euthanasie & “timing”)

A Nieuwe vormen van ars moriendi

Selectie uit de ware hausse aan praten over sterfelijkheid, dood, sterven, rouw

Zie kranten, theater, tv, docu's...

Concreet: bespreek met iemand uit de mediawereld, cq journalistiek de diverse programma's, docu's e.d.

Idee: maak er een klein *media inside* of *mediastorm* item van, eerst op video en vandaaruit de boekcasus maken.

A *Death doula's, goed sterven, Ars Moriendi*

Zie e.g., <https://bijnaderinzien.com/2023/04/06/een-loopje-nemen-met-de-dood/>

A *Ars Moriendi*

"Ars Moriendi model" in stervenszorg, etc.

A *"Nadenken eigen sterfbed" & media*

Hoe denken Nederlanders over hun eigen sterfbed? Peiling Trouw en Panel Inzicht (maart 2023)

A/B/C *Publiek sterven, afscheid en gedenken, BN'ers*

Mediasterven (e.g. René Gudde, Lieke Marsman), dood & afscheid BN'ers (van dichter Peter Giele, 1999, tot misdaadverslaggever Peter R. de Vries, 2021)

A *Vorbereiden > (levens)testament opmaken bij notaris*

Rituele dimensie daarvan

Concreet: direct via iemand die een testament laat opstellen of indirect via ervaringen van notariskantoor

A *Vorbereiden > Levensportret in beeld maken als dood in zicht is*

Voor kinderen, familie; vgl. relatie met maken levensverhalen in verzorgingstehuizen.

Concreet: presentatie van aanbieder van dergelijke levensportretten in beeld, of via die een concreet portret laten zien *in the making*...

A/B *Vorbereiden: een eigen lijkwade maken*

Marijke Ott maakt gepersonaliseerde lijkwades, zie <https://kro-ncrv.nl/zin-in-morgen-zo-maak-je-een-lijkwade>.

B. AFSCHEID, UITVAART

B *plek van uitvaart*

Gastvrije kerken, gesloten kerken voor euthanasie, zelfdoding, niet-kerkend, samenwonend, lhbthi+. Concreet: presenteer 1 plek die niet zo maar voor alle uitvaarten/afscheidsdiensten beschikbaar is - Waarom soms niet? Bv rk kerken in Brabant en Limburg

B *Afscheidsdienst*

Casus-1: Traditionele kerkelijke uitvaart

Casus-2: De standaard areligieuze uitvaartplechtigheid met een praatje en een plaatje, waarbij nabestaanden (of uitvaartleider) herinneringen ophalen, een gedicht wordt voorgedragen en een power point wordt getoond. Nog steeds met Brabantse koffietafel, koffie en cake of - eigenlijk ook al helemaal ingeburgerd- met een proseccootje en een borrelhapje. Heel veel mensen willen nog steeds dit het liefst. Veilig en vertrouwd.

B Afscheidsdienst

Enkele voorbeelden van opbouw van vieringen, uitvaart, crematie

Hier ook culturele diversiteit in beeld brengen, verschil ook stad-platteland, jong-oud

Concreet: als casus passen denk ik een aantal; verschillende afscheidsvieringen, zonder al te veel commentaar presenteren van verloop

-een in Twente, Achterhoek....

-een in stad, cultureel divers, Amsterdam, Rotterdam

-een van jongere

B Uitvaartmuziek (m.n. in crematoria)

B Afscheid in een theater

Komt steeds vaker voor, afhuren theater

Eigen unieke, intieme viering

B Verandering in crematie-rituelen: informeler, meer nadruk op ontmoeting en catering

B Rent-a-priest achtige bureautjes

Regelt unieke persoonlijke uitvaart naast huwelijken en geboortevieringen

Casus: oprichting, werkwijze van zo'n bureau

Concreet 1: presenteer werkwijze van bureau, bv rent-a-priest nederland

Concreet 2: presenteer 1 concrete afscheidsdienst van bureau

B DIY

Waar vinden we iemand die een uitvaart helemaal zelf geregeld heeft?

Zie ook: Uitvaart in eigen hand, Susanne Duijvestein of SamSam Uitvaartcoaching

B Roze uitvaart

A/B/C Opleiding uitvaartverzorger

Een concrete aanbieder en programma als casus

Trends & visies uitvaartverzorgers/-ondernemers in opleiding (waar komen ze vandaan ook?)

A/B/C Opleiding ritueel begeleider/celebrant

Concreet: opleiding UvH, hoe ziet programma eruit? Toestroom? Praktijkuitstroom?

B Open dag van crematorium of uitvaartcentrum, begraafplaats

Programma, wat beoogt men?

Concreet: neem 1 uitvaartcentrum of crematorium en presenteer een open dag. Programma?

Waarom? Reacties?

Casus: week, later weekeinde van de begraafplaats en waarom dat ter ziele ging.

Casus: of juist een open dag met hele hoge opkomst

A/B/C Reclame voor uitvaartwezen

Landelijk: vgl. DELA, vroeger Yarden

Lokaal: in huis aan huisbladen waaier aan advertenties van uitvaartverzorgers

Wat zegt dat, hoie ziet het eruit? Met veel beeldmateriaal

Concreet: neem met een reclame-expert eens de ontwikkeling van die reclames door, eerst presenteer beeldmateriaal daarvan, tv, kranten, en dan vooral ook de lokale nieuwsblad pagina's met presentaties van lokale uitvaartverzorgers en ritueel begeleiders...

Concreet: uitwerking voormalige reclame-campagnes Yarden

Casus: Campagnes Dela.

Casus: Jan Jaap Palma, oprichter van Uitvaart 24.

Casus: Marieke van der Weide helpt uitvaartondernemingen met bijzondere out of the box content om hun bedrijf te promoten.

B Werk & populariteit Wi Kan Doe

B "Multiculturele uitvaarten" > diversiteit & inclusiviteit

Opkomst en praktijken

- Casus Afro-Surinaamse rituelen & praktijken; immateriële erfgoed dinari wroko + dragers (Wi Kan Doe)

- Casus Islamitische uitvaart (en Covid)

N.B. oppassen voor mozaïek-presentatie culturele diversiteit; geef ook interne diversiteit & dynamiek aan.

A/B Nieuwe vormen van Ars Moriendi

Er is heel veel aandacht voor betrekken van **kinderen** bij een uitvaart en voor hun rouwverwerking. Relatief nieuw (?) speciale aandacht voor **mensen met dementie** bij een uitvaart.

B/C De veranderende begraafplaats

Casus: Begraafplaats Soerensweg Apeldoorn

Rijksmonument, erfgoed, aantrekkelijk houden voor begraven, nieuwe mogelijkheden voor asbestemming

B Eenzame uitvaart

Maatschappelijke inzet (professioneel vanuit gemeente; dichters, vrijwillig) daarbij.

B De Amsterdamse Uitvaart

“Tafelpresentatie” Après la Vie ; denk ook aan het gedeelte Paradiso op begraafplaats Zorgvlied waar men wat betreft monument “los kan gaan” .

B Natuurbegraven en duurzaamheid

NB niet beperken tot (alleen) natuurbegraafplaatsen. Denk ook aan een begrafenis/crematie waar de familie duurzaamheid, milieuvriendelijk, ecologisch verantwoord etc. voorop stelt. Elektrische crematieovens, biologisch afbreekbare urnen, milieuvriendelijke kisten, Circle Stones voor een monument etc.

A/B/C Natuurbegraven/-begraafplaatsen

Met name de tendens om al bij leven een plek te kopen (4250 euro voor een graf voor één lichaam). Gedenkplek, landschap, natuur. Wat zijn motieven voor de keuze voor een natuurbegraafplaats?

B Begraven in eigen grond

Zie “Peel en Maas maakt begraven in eigen grond mogelijk,” in *Vakblad Uitvaart Online*, 21/06/2023.

B Nieuwe technieken van lijkbezorging, verandering WLb

Alkalische hydrolyse + *composter*

B Commercialisering uitvaartindustrie

Concreet: PO > een dagje Vakbeurs Uitvaart.

B Levensecht als hologram

B Uitvaartfotografie

A/B/C bij-geloof Mediums in opkomst , Nicoline)

Op open dagen uitvaartcentra, crematoria steeds vaker mediums die contact leggen met overleden dierbaren

B Afscheid van huisdieren

B Duurzaamheid & uitvaart

(Haalbaarheid) cremeren op waterstof > Zie Vakblad Uitvaart Online, “Begin november helderheid over haalbaarheid cremeren op waterstof,” 12/07/2023.

B AI-toepassingen bij uitvaart

Monuta > “Monuta introduceert AI-toepassing voor impressies van uitvaarten,” *Vakblad Uitvaart Online*, 22/06/2023; Met Ronald GiphA.I.rt > <https://hetlaatstehoofdstuk.monuta.nl>

B Uitvaart in stilte

Naast uitbundige grote uitvaarten ook heel veel uitvaarten in heel kleine kring, ‘de uitvaart heeft in stilte plaats gevonden’ Hoe vaak dit? Vaker? Trend? Waarom? Etc.

C. ROUW & HERDENKEN

C Rouw en coaching, professionele aandacht voor rouw (en minder een vanzelfsprekende inbedding in culturele handelingspatronen)

C Verliesdiners

C Begraafplaats als ontmoetingsplek

O.a. ter begeleiding van eenzaamheid na verlies.

C Nabestaandencafé

C Rouwdoula's

C “Nieuw rouwen”

AI-chatbots, digitale onsterfelijkheid, deep fake, etc.

C Bijzondere pekken/monumenten op begraafplaatsen

E.g., foetussen <24 weken, overledenen die hun lichaam ter beschikking van de wetenschap hebben gesteld (Groenesteeg Leiden), oorlogsgraven, niet gedoopte kinderen, die vroeger ‘achter de heg’ begraven werden, etc.

C Herdenken, collectief op lange termijn, doorheen tijd > MH17)

Concreet: hoe ontwikkelde zich het herdenken van die ramp na de nationale herdenkingsdienst? Monument, jaarlijkse bijeenkomsten etc.

C Collectief herdenken

Casus: het vermoorde meisje Esmee, werd heel 'groot' in Leiden, live uitgezonden etc. Trekt ook veel 'vreemden' naar haar graf, Leidenaren die zich met deze casus 'geïdentificeerd' hebben.

C Idem herdenken, individueel

Grafbezoek, grafruiming, rol urn, huisherdenkingshoek, monument.....

Concreet: laat enkele nabestaanden aan het woord over hun manieren van stilstaan bij overledene...

C Individueel herdenken

Thuis (as, altaartje) of juist op het kerkhof of de begraafplaats.

C Bermmonumenten

C "Een monument voor overledenen"

Bijvoorbeeld gedenkbankjes met naam in bos, etc.

C Herdenken en 'goede doelen'

Via stichtingen goed doel, fonds vaak gerelateerd aan ziekte waaraan men is overleden, of interesse overledene. Maar ook: vluchtigheid van die fondsen en stichtingen.

C Pelgrimeren ter nagedachtenis

Camino wordt veel gelopen voor een overleden dierbare. Lopen *vicarie pro*: iemand kan niet meer pelgrimeren omdat die overleden is, een ander loopt dat plaatsvervangend. Ook andere routes dan de camino. Zie ook *Walk of Grief* op Terschelling.

C Covid revisited

Collectief herdenken, stilstaan bij coronadoden

Afwezig ritueel, de nationale herdenking die er nooit kwam...

Concreet: vanaf 2020 werd er gediscussieerd over een nationale corona herdenking, regering deed 2 peilingen over wensen, uiteindelijk zegde regering toe, breed opgetuigde commissie, geld, datum (najaar 2022), maar die herdenking kwam er nooit... waarom? En wat zegt dat over onze herdenkingscultuur?

C Kerkhoven onder druk

casus: sluiting beoogd van een kerkhof, reacties daar weer op

daar is meer aan de hand dan enkel de trend van meer cremen...

concreet: neem 1 begraafplaats die de gemeente wil sluiten, waarom? Reacties op sluiting?

C Steenhouwerij over trends en thema's van graven, tekst en beeld, vormgeving

Concreet: bespreek met een steenhouwerij aanbod en vraag. Wat is gevraagd aan vorm, tekst en beeld.

C Vererfgoedisering van kerkhoven

Vgl. opkomende verenigingen, lokaal, regionaal, landelijk

Concreet: neem 1 begraafplaats waar een vereniging ene en groep vrijwilligers zich voor inzet.

Hoe doen ze dat? Waarom? Resultaat? Problemen?

C Allerzielenviering

Allerzielen is een geliefd moment voor collectieve herdenkingspraktijken

Concreet: neem een voorbeeld van wat er gebeurt op een begraafplaats met Allerzielen

A/C Levensportret in beeld maken als dood in zicht is

Voor kinderen, familie

Vgl. relatie met maken levensverhalen in verzorgingstehuizen

Concreet: presentatie van aanbieder van dergelijke levensportretten in beeld, of via die een concreet portret laten zien *in the making*...

C Online/virtueel herdenken & digitale onsterfelijkheid

C Ecological grief, rouwactivisme, etc.

Rituelen ontwerpen, theatermaken, Extinction Rebellion, etc.

Bijlage 2

Opzet van een casus

MORS NEERLANDICA is een case study project, waarin onderzoekers nauw samenwerken met professionals uit het werkveld (bijv. hospice-medewerkers, ritueelbegeleiders, begraafplaatsbeheerders, rouwcoaches). Aan de hand van een reeks case studies (beschrijving, analyse, evaluatie) wordt het volgende beoogd:

- De case studies maken de diversiteit aan doodstijlen zichtbaar.
- De case studies combineren ervaringen en inzichten van professionals uit het werkveld enerzijds met academische kennis en inzichten anderzijds.
- Door vergelijking (analyse, reflectie, synthese) van de case studies kunnen patronen in de diversiteit aan doodstijlen getraceerd worden.
- Op basis van de inzichten inzake de diversiteit en de gevonden patronen kunnen handelingsmodellen geëvalueerd dan wel ontwikkeld worden.

Het betreft dus een case study project met een vergelijkend perspectief waarin kennis uit de praktijk en academische kennis samengebracht worden. Dit kan op diverse manieren gebeuren: door het doen van gezamenlijk onderzoek, door middel van een interview, tekstfragmenten uit memo's of beleidsrapporten enz. Het is nadrukkelijk de bedoeling de praktijken inzake sterven, uitvaart, rouw en herdenken vanaf de start bij het project te betrekken, zodat het werkveld baat heeft bij de resultaten van het project.

Voor het schrijven van de cases is geen dwingend format, wel enkele richtlijnen:

- 5 pagina's per case = ca. 2500 woorden
- Bij voorkeur met illustraties

Bijlage 3
Tijdspad

Januari 2023	Startconferentie, eerste opzet van het project
Februari - december	Uitwerking van het project Eerste selectie van casestudies Website initiëren
Januari – maart 2024	Aanvraag subsidies Werven en aanstellen van projectcoördinator
Mei	Werkconferentie 1 Uitzetten van schrijfoopdrachten casestudies
Vanaf mei	Projectcoördinator: content maken voor website Opdracht uitzetten voor beeldreportage over sterven en dood.
December	Inleverdatum casestudies (verzamelen, redigeren)
Januari 2025	Werkconferentie 2 Zo nodig: vervolg uitzetten van schrijfoopdrachten casestudies Uitzetten schrijfoopdrachten inzake doodstijlen en thema's
Juli	Inleverdatum casestudies en reflecties inzake doodstijlen en thema's
September - November	Redigeren van de teksten, samenstellen van boek Vorbereiden en realiseren van publicatie van het boek
Januari 2026	Symposium en presentatie van het boek
Februari	Initiëren / stimuleren van enkele Masterclasses voor praktijkmensen (i.s.m. onder andere Docendo)

Bijlage 4

Stilstaan bij corona: een terugblik

Paul Post & Maria van der Heyden

1. Inzet en opzet

Tijdens corona heerste bij velen het besef dat met name op het terrein van rituelen de pandemie grote impact zou hebben. Maar ondanks het gegeven dat beperkingen het meest schrijnend werden ervaren rond sterven, uitvaartriten en rouw bleef gedurende de gehele pandemie het volle accent niettemin op medisch-epidemiologische kaders liggen. Rituele experts, geestelijk verzorgers, uitvaartverzorgers behoorden nooit tot de zogenoemde vitale segmenten van onze samenleving.

Ik (PP) besloot ruim na corona eens terug te kijken ('corona revisited' was mijn werktitel) op de rituele repertoires en dan met name op het collectief stilstaan bij de slachtoffers van corona. Ritueel vat ik breed op. Het gaat om symboolhandelingen die we direct als zodanig herkennen (herdenkingsdiensten, kaarsen branden) maar ook om praktijken met een rituele herdenkingsdimensie (bomen planten, herinneringsbankjes, kunstwerken). De aanhoudende discussie over een nationale herdenking was een prikkel, maar niet meer dan dat. Het paste ook in het bredere kader van interesse in rampritueel. Corona was een actueel nabij voorbeeld van wat we een *slow disaster* zijn gaan noemen.

Ramp blijkt momenteel veel meer diffuus. Er komen nu ook niet-momentane, niet *event* gerichte en niet-natuurlijke gebeurtenissen (*man-made*) in beeld zoals seksueel misbruik, klimaatverandering, vluchtelingencrises. De coronapandemie is ook zo'n *slow disaster*. Ik deed verslag op enkele plekken van mijn bevindingen waarbij ik steeds aangaf dat ik verrast was over het beeld dat uit mijn verkenning naar voren kwam. Dat betrof vooral twee dingen. Allereerst dat het accent van allerlei herdenkingspraktijken, de dynamiek, variëteit en creativiteit ten volle lokaal en regionaal was gesitueerd. En ten tweede dat er een repertoire boven alles uitstak: foto's, fotoprojecten.

Dat was voor mij aanleiding om een van de fotoprojecten waarop ik stuitte bij deze casus te betrekken. Ik zocht contact met de fotograaf ervan, Maria van der Heyden en aldus werd deze bijdrage over een terugblik op stilstaan bij corona een gezamenlijk onderneming. Eerst doe ik kort verslag van mijn algemene verkenning van rituele praktijken van stil staan bij corona, aansluitend komt Maria aan het woord over haar grote fotoproject in Tilburg via een interview.

2. Corona herdenkingsritueel in Nederland (voorjaar 2020-voorjaar 2022)

Corona in Nederland

Het eerste coronageval in Nederland werd op 27 febr. 2020 in het Elizabeth Twee Steden Ziekenhuis (ETZ) in Tilburg gedocumenteerd. Aanvankelijk worden vooral de zuidelijke provincies, en met name Noord-Brabant, zwaar getroffen. In 2022 lijkt corona aanvankelijk uit te

doven, maar laait toch weer op via nieuwe varianten. Zeer ingrijpend waren de strenge *lock downs* in het eerste jaar. Vooral schrijnend waren de verhalen van eenzaam sterven in verpleeghuizen. Ook onder zorgpersoneel dat in de beginfase zonder adequate bescherming hun werk moest doen vielen veel slachtoffers. In deze context werd de uitdrukking ‘Helden van de zorg’ gemunt.

Al snel liep het debat over de veiligheid en noodzaak van de vaccinaties hoog op. De zogenoemde ‘antivaxxers’ lieten steeds nadrukkelijker van zich horen en meer en meer werd de situatie rond corona hierdoor gepolariseerd en gepolitiseerd. Hierbij werden bovendien allerlei complottheorieën verspreid.

Overzicht van collectieve corona herdenkingsrituelen in de periode voorjaar 2020 – voorjaar 2022

In de tweede helft van 2022 met aanvullingen in de loop van 2023 stelde ik een uitgebreid dossier samen van corona-herdenkingsritueel (hoe staan we in Nederland stil bij corona?). Ik gebruikte daarvoor diverse bronnen: kranten (landelijk, maar vooral ook regionaal en lokaal), websites, archieven, veldwerk, interviews. Kortom een dossier op basis van het ambacht van (n)etnografie. Ik geef hier heel beknopt een impressie van het materiaal dat ik ordende in twee clusters: landelijk en regionaal/lokaal ritueel en praktijken met een rituele dimensie.

Nationaal

Een eerste nationaal moment van stilstaan bij corona en met name de coronaslachtoffers was een *Dag van Nationaal Gebed in verband met coronavirus* vanuit een aantal protestants christelijke organisaties op 18 maart 2020. Op 8 oktober 2020 is er een *Landelijke Herdenkingsdag Corona*. Er is sprake van een beperkte respons. Er zijn kerkdiensten, worden lichtjes ontstoken en hier en daar bomen geplant. De maand erop zijn er veel meer herdenkingen verbonden aan Allerzielenvieringen, kerkelijk en niet-kerkelijk. Ook het bekende landelijk tv-programma *Voor wie steek jij een kaarsje op?* (NPO2, KRO/NCRV) staat in het coronaperspectief, overigens met weinig weerklank.

In mei 2020 begint ook een landelijke discussie die tot in 2023 zal voortduren: moet er nu wel of niet een echt grote nationale coronaherdenking komen en zo ja, welke vorm moet die krijgen? Allerlei personen en organisaties zwengelen dit debat aan. Het is voor de landelijke overheid aanleiding hiernaar onderzoek te laten doen: is er behoefte aan zo’n landelijke herdenking? In mei 2020 is er de *Opinie peiling rouw/herdenking/erkenning Corona*.¹ Uitkomst is dat zo’n herdenking over het algemeen goed wordt ontvangen, alleen vindt men het nu nog niet het moment daarvoor. Precies een jaar later, mei 2021, wordt door een ander bureau de peiling herhaald (*Rouw en herdenken, alleen samen*).² Drie op de vier mensen vindt het dan een goed idee stil te staan bij het leed dat is veroorzaakt door de coronacrisis.

¹ <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-88a571fe-62b5-4bcc-8c0f-d6527cbc33a5/pdf> (gezien maart 2023).

² <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-ed81d622-5a8e-4f34-bfd1-0f06627a71ae/pdf> (gezien maart 2023).

Maart 2022 komt de regering met het besluit dat er in het najaar 2022 een bezinningsdag zal komen om stil te staan bij de coronaramp. Er komt een breed samengestelde commissie die dat gaat voorbereiden en er wordt geld gereserveerd.

Later in het najaar zal het worden uitgesteld omdat het niet passend zou zijn in een periode dat het virus weer oplaait. Dit in tegenstelling tot het buitenland waar in bijvoorbeeld Spanje, Duitsland, België al in 2020 en 2021 nationale coronaherdenkingen waren. Vanaf juli 2020 zijn er allerlei landelijke manifestaties die vaak een mengvorm laten zien van herdenken en protest. Mensen uit de zorg manifesteren zich, bijvoorbeeld op de Dam in Amsterdam in juli 2020. Men staat stil bij de slachtoffers in de zorg, maar laat ook een stem horen tegen de enorme druk die op de zorg wordt gelegd.

In 2021 zijn er verschillende grote herdenkingen van de coronaslachtoffers, vooral weer in Amsterdam. Op de Dam bij het Nationaal Monument is in april een grote lichtdemonstratie. 35.000 lichtjes symboliseren de ca. 35.000 coronaslachtoffers. In 2022 wordt eveneens in Amsterdam een tijdelijk monument opgericht met 35.000 vlaggetjes op het Java-eiland, dit in navolging van zo'n monument in Washington DC. Dit type herdenking staat in een traditie van symbolisch tegenwoordig stellen van overledenen van een ramp. Dat gebeurt gericht op de oorlog in Oekraïne door omgekomen kinderen present te stellen door lege kinderwagens, schoentjes of omgekomen migranten te herdenken via zwemvesten. Dagblad *Trouw* herdenkt coronaslachtoffers door in november 2020 korte levensbeschrijvingen van overledenen in de krant te presenteren ("Trouw geeft de doden een gezicht") en televisieomroep RTL Nieuws doet dat door kleine portretten in beeld ("Zij stierven door corona").

De grootste nationale herdenking vindt plaats op 8 sept. 2021 in Oisterwijk waar prinses Margriet een standbeeld voor de zorgedewerkers en slachtoffers van corona onthult in aanwezigheid van vele prominenten. Dit is een initiatief van het comité *Dank Helden van de Zorg*. De herdenking werd op tv uitgezonden (door Omroep Max en Omroep Brabant). De dag na de herdenking werd een afbeelding van het beeld aangeboden aan meer dan 3000 zorginstellingen.

Regionaal/lokaal

Maar verreweg de meeste coronaherdenkingsmomenten zijn regionaal en lokaal. Terugblikkend op het collectief ritueel stilstaan bij corona in Nederland blijkt dat er tegenover relatief weinig nationale uitingen honderden lokale en regionale herdenkingspraktijken zijn. Men kan zondermeer concluderen dat coronaritueel in Nederland vóór alles een lokale *bottom up* aangelegenheid is met een opmerkelijke grote variëteit aan rituelen en symbolen.

Veel herdenkingen zijn er lokaal in de zuidelijke provincies waar corona zoals gezegd hard toesloeg. Een regionaal centrum is de Hasseltse kapel, de oudste (bedevaart)kerk in Tilburg vlak bij het ETZ aldaar. Regelmatig zijn daar in en rond het kerkje met lichtjes en bloemen herdenkingsrituelen. Rond Allerzielen zijn er op tal van plaatsen in en buiten kerken herdenkingen, lokale omroepen organiseren speciale diensten en zenden die uit. Gemeenten, ziekenhuizen,

zorginstellingen richten speciale herdenkingspagina's online in waarop coronadoden herdacht worden, begraafplaatsen, uitvaartorganisaties en kerken organiseren vieringen, theaters maken speciale herdenkingsproducties met muziek, dans en voordracht door jong en oud. Ziekenhuizen herdenken via lichtjes en het planten van bomen de doden aan corona. Bomen planten is een wijdverbreid ritueel. In de regio Den Bosch worden 'mijmerbankjes' geplaatst waar men kan mijmeren over de ramp. Het oprichten van herdenkingsbankjes is een breed verspreide praktijk.

Maar er is nog veel meer: bezinningsdoeken, speciale herdenkingsramen, veel kunstprojecten die de doden markeren, er wordt muziek gemaakt, gezongen, klokken worden geluid, speciale tuintjes worden aangelegd etc.

3. Fotoprojecten

In mijn dossier is er één repertoire dat er in aantal en verspreiding zondermeer uitspringt, dat zijn fotoprojecten. Vanaf het begin (!) van de pandemie worden overal in Nederland, in grote steden en in de regio fotoprojecten gestart. Dat kunnen individuele initiatieven zijn van professionele of amateurfotografen, fotoprojecten van allerlei opleidingen (afstudeerprojecten), of opdrachten van allerlei kant (gemeenten, zorginstellingen, fondsen, kunstinstituten, musea, archieven). Vaak monden de projecten uit in een fotoboek of een tentoonstelling. Uiteindelijk kiest de steeds uitgestelde nationale herdenking ook, hoewel erg laat, voor een fotoproject. "Na lang nagedacht te hebben over de vorm" komt het *Nationaal Comité stilstaan bij corona* in september 2023 met een initiatief. "Eerst wilden we een officiële herdenking organiseren, maar dat voelt nu niet meer passend" zegt de voorzitter Arno Brok. Het werd een fototentoonstelling waarin 44 Nederlanders via een foto het verhaal van de impact van corona vertellen. Koning Willem Alexander opende de tentoonstelling in het provinciehuis te Den Bosch op 29 sept. 2023. Het kreeg nauwelijks aandacht in de media. Het aan de rand van Den Bosch gelegen provinciaal bestuurscentrum is ook niet bepaald een inlooplocatie. De foto's zullen later in drie andere provinciehuizen te zien zijn (waarom niet tegelijkertijd?) en later ook online (waarom niet meteen?).

Fotografie blijkt een bijzonder geëigend medium om stil te staan bij een crisis, om te herdenken. Dat zien we ook bij andere *slow disasters* zoals genocides en de vluchtelingencrisis. Ook daar zien we steeds indrukwekkende fotoprojecten. Die blijken zeer gelaagd. Het gaat in eerste instantie vaak om documenteren, om te tonen en vast te leggen wat er speelt. Tot op het niveau van veiligstellen van bewijsmateriaal. Maar meteen is er ook meer, het roept om aandacht die er vaak niet of nauwelijks is, het is een weg van protest, van wanhoop vaak ook. Fotografie is meer algemeen een steeds grotere gaan spelen in onze dodenritten. Het portret van de overledene is niet meer weg te denken in de uitvaart en de uitvaartfotograaf rukt op. Die dominante positie van het fotoproject en de gelaagdheid ervan spreekt uit een van de grootse corona fotoprojecten die ik tegenkwam: een opdracht van het Regionaal Archief in Tilburg. Al voorjaar 2020 kreeg Maria van der Heyden uit Tilburg samen met een collega de

opdracht in stad en regio Tilburg corona vast te leggen. Het werd een meerjarig omvangrijk project van 900 foto's die vrij toegankelijk zijn via het archief.

De collectie is breed van opzet en laat alle bekende aspecten zien van de pandemie die in alle projecten terugkeren: ouderen achter glas, lege straten, vaccinatiecampagnes, lege kerken, onlinecultuur.

Hier pakken we op de expert meeting de draad op met Maria van der Heyden.